

**KRITISCH REALISME EN
SOCIOLOGISCH ONDERZOEK**

Caroline Gijssels

INLEIDING

Theoretische noch empirische concepten *zijn* de reële objecten waar ze naar verwijzen. Evident, zult u zeggen. Inderdaad, maar deze evidentie zadelt ons wel met een schier onoverkomelijk epistemologisch probleem op: hoe onze kennisclaims empirisch te funderen? Het kennisprobleem dat aan de wetenschappen wordt gesteld door de onmogelijkheid om objecten onbemiddeld en direct te kennen, geldt zowel ten aanzien van sociaal wetenschappelijke als ten aanzien van natuurwetenschappelijke kennis en heeft verregaande consequenties. Dat heeft ons de 'copernicaanse revolutie in de wetenschapsfilosofie' geleerd (Bhaskar, naar Harré, 2000(1975): 9). In de eerste paragraaf van dit artikel (1) gaan we dieper op deze radicalisering van het oude, fundamentele filosofische probleem in. Het vormt immers het uitgangspunt van een aantal hedendaagse wetenschapstheorieën, waaronder die van het in dit artikel centraal staande *kritisch realisme* (2).

De vraag is immers hoe de (sociale) werkelijkheid op een adequate wijze gekend kan worden? Hoe moet de relatie tussen theoretische en empirische concepten enerzijds en de empirische objecten anderzijds gezien worden? Wat is, gegeven de gecontesteerde correspondentie-these en overwaardering van empirische observaties die empiricistische of naïef-empirische benaderingen van de (sociale) realiteit kenmerkt, dan een zinnig alternatief voor empirische onderzoekers?

Lang niet iedereen deelt het radicaal relativisme van een David Bloor (1976), een Steve Woolgar (o.a. 1988) of een Bruno Latour (o.a. 1993) en in deze optiek kunnen het aangepast realisme en naturalisme van het kritisch realisme (3) een interessante invalshoek voor empirische onderzoekers bieden. De door de Britse

wetenschapsfilosoof Roy Bhaskar in zijn *Realist Theory of Science* (1975) en *The Possibility of Naturalism. A philosophical critique of the contemporary human sciences* (1979) geformuleerde filosofische grondslagen worden door een hele schare sociale wetenschappers, o.m. William Outhwaite (1983, 1987), Andrew Collier (1989), Andrew Sayer (1992(1984), 2000), Margaret Archer (1988, 1995, 2000), Berth Danermark (2001) e.a. methodologisch en sociaal-theoretisch verder doorgedacht. Het kritisch realisme stelt zichzelf voor als een epistemologische zoektocht naar een derde weg tussen naïef realisme en uitgesproken relativisme, als een methodologische zoektocht naar een gulden middenweg tussen positivistisch empiricisme en subjectivistisch interpretivisme en als een theoretische zoektocht naar een synthese van agency en structuur. De kern ervan wordt gevormd door een specifieke realistische ontologie, op dewelke een niet-Humeaanse interpretatie van het concept causaliteit is gebaseerd. In dit *Tijdschrift voor Sociologie* werd het reeds een eerste keer voorgesteld in 1993 door Frédéric Vandenberghe (4). Waar deze laatste voornamelijk de sociaal theoretische potentie van het kritisch realisme voorstelde en vergeleek met de structuratietheorie van Anthony Giddens (5), gaat dit artikel uitgebreider in op de wetenschapsfilosofische onderbouw van het kritisch realisme en hoe dit in verklarend sociaal-wetenschappelijk onderzoek kan worden benut.

In wat volgt behandelen we dan ook eerst kort de kritieken van de 'copernicaanse revolutie in de wetenschapsfilosofie' die ook voor het kritisch realisme een belangrijk uitgangspunt vormen voor de formulering van hun postpositivistische of postempiricistische positie. Vervolgens gaan we dieper in op de typisch kritisch realistische visie op de empirie die de 'realistische gestratificeerde ontologie' wordt genoemd en die de crux van het argument zal blijken te zijn, de hierop gegroundveste invulling van het causaliteitsbegrip en de daarop gebaseerde visie op verklaren en 'mechanismen'. We zullen ook nagaan hoe zoiets als agency of 'handelingsvermogen' in dit wetenschapsfilosofisch en sociaal-theoretisch kader past en bekijken ter illustratie kort enkele als kritisch realistisch bestempelde empirische sociaal-wetenschappelijke onderzoeken.

1. POSTPOSITIVISME EN POSTEMPIRICISME ALS ANTWOORD OP DE 'COPERNICAANSE REVOLUTIE IN DE WETENSCHAPSFILOSOFIE'

Op het einde van de jaren zestig van de vorige eeuw waren zowat alle basisveronderstellingen van de empiricistische fundering van het positivistische wetenschapsmodel onderuit gehaald. Het naïef realisme, de zoektocht naar een universele wetenschappelijke taal en de correspondentietheorie van de waarheid werden aangevallen door de historisch-filosofische analyses van o.m. Kuhn, Feyerabend, Hanson, Hesse en Toulmin, door de anti-fundamentalistische epistemologie van Quine en Duhem, door Rorty's analyses van de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis, door de taalfilosofie van Wittgenstein (Bryant, 2001: 61) en andere filosofen van de taalfilosofische scholen, zoals Gadamer, Winch, Schütz,

Lévy-Strauss, Saussure, Derrida en Lyotard (cf. Bhaskar, 1975, 1979; Giddens, 1979, 1984; Gurnah & Scott, 1992; Vandenberghe, 1993; Delanty, 1997) en door realisten als Harré en Bhaskar. Deze filosofische kritieken versterkten de oude kritieken van de hermeneutische en interpretatieve tradities op de positivistische benadering van de sociale wetenschappen. Ze versterkten tevens de bevindingen van wetenschapssociologische studies, die op de interne en externe sociale invloeden op de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis wezen. Waar Weber en Merton, zij het in een verschillende argumentatie, nog geloofden in manieren om deze invloeden te weerstaan, betwijfelde Mannheim deze mogelijkheid al sterker en wezen onder meer Knorr-Cetina en Mulkay ondertussen op het sociaal geconstrueerde karakter van wetenschappelijke kennis (Mulkay, 1979; Knorr-Cetina, 1981; Knorr-Cetina & Mulkay, 1983).

Zo steeg de erkenning van het inherent interpretatieve of concept-afhankelijke karakter van de sociale werkelijkheid en van het theoriegeladen karakter van empirische observaties (Gurnah & Scott, 1998: 8). Waar het eerste wijst op de specificiteit van het sociaal-wetenschappelijke object, een gegeven dat reeds door de interpretatieve stromingen binnen de sociale wetenschappen werd erkend, wijst het laatste op de mediatie van kennis over de werkelijkheid door taal, techniek, paradigma's of onderzoeksprogramma's, theoretische modellen en de sociale constructie van kennis, ook in de natuurwetenschappen. De centrale noties uit het op het ideaal van de natuurwetenschappen geënte onderzoeksmodel (zoals causaliteit, wetten, mechanismen) werden derhalve aan een felle kritiek onderworpen. Verguisd als ze waren, schenen ze niet meer te kunnen dienen als een ideaal model voor de natuurwetenschappen zelf en derhalve dus ook niet meer voor de sociale wetenschappen. De hele wetenschappelijke wereld was op zijn kop gezet door deze *copernicaanse revolutie in de wetenschapsfilosofie* (Bhaskar, naar Harré, 2000(1975): 9) en wetenschapssociologie. Dit alles leidde radicalen als David Bloor, Bruno Latour en Steve Woolgar tot een compromisloos relativisme (Woolgar, 1988). In ethnomethodologisch onderzoek zijn wellicht de sterkste voorbeelden van dergelijke relativistische aanpak te vinden (zie o.m. Garfinkel, Lynch & Livingstone, 1981). Doch niet iedereen wenst het positivisme op zo een radicale wijze van antwoord te dienen. Vele empirisch georiënteerde sociale wetenschappers blijven, rekening houdend met bovenstaande inzichten naarstig op zoek naar herdefiniëringen van de oude, voornamelijk in het positivisme gedefinieerde en in de anti-positivistische kritiek verguisde wetenschappelijke noties als 'causaliteit', 'universaliteit', 'wetten' en 'mechanismen'. Deze herdefiniëringen moeten inzichten in het interpretatie- en handelingsvermogen van actoren verzoenen met inzichten in de werking van structuren. Ze moeten methodologisch individualisme aan methodologisch collectivisme linken en kwantitatieve met kwalitatieve onderzoekstechnieken verbinden. Ze kunnen met Alexander 'postpositivistisch' (Alexander, 1982) en met Bryant 'postempiricistisch' (Bryant, 1995) worden genoemd. Postpositivistisch, omdat ze de verguisde positivistische invullingen van deze noties door een adequate herdefiniëring van de ondergang willen redden en postempiristisch, omdat ze de overwaardering van empirisch observeren vervangen door een opwaardering van theorie.

Zo bijvoorbeeld de herdefiniëringen van het kritisch realisme. Het kritisch realisme verwerpt enkel de empiricistische versie van het naturalisme. Het verwerpt de stelling dat het doel van de wetenschap erin bestaat om door middel van empirische generalisaties tot een deductief-nomologisch systeem van algemene wetten te komen die dan door observatie van feiten geverifieerd of gefalsifieerd kunnen worden. Waarbij men ervan uitgaat dat deze algemene wetten gebaseerd zijn op observeerbare entiteiten en op theoretische entiteiten voor zover die door toepassing van correspondentieregels kunnen vertaald worden in observatietermen die naar observeerbare entiteiten verwijzen (het zogenaamde Popper-Hempel model). In het kritisch realisme wordt de nadruk verlegd van een *context of justification* naar een *context of discovery* en van het niveau van empirisch waarneembare feiten naar een transfactuele, onderliggende realiteit (Bhaskar, 1975). Het vertrekt van het bestaan van een reële werkelijkheid (*ontologische basis*). Deze werkelijkheid is niet onmiddellijk observeerbaar in empirische gebeurtenissen en toestanden, maar ligt aan de observeerbare feiten ten grondslag. De werkelijkheid *heeft* een bepaalde, transfactuele structuur en precies hierdoor zijn we in staat haar op genuanceerde wijze te kennen. Onze kennis legt deze structuur niet op aan de werkelijkheid (*epistemologische fout*), maar wordt door de reële structuur van de werkelijkheid bepaald (*transcendentiaal realisme*). De reële, transfactuele structuur bepaalt de *conceptualisering* ervan en moet in empirisch onderzoek *ontdekt* worden in de actuele wijze waarop ze tot empirisch waarneembare gebeurtenissen leidt.

2. KRITISCH REALISME

2.1. Ontologie en causaliteitsbegrip

De basis voor het kritisch realisme legt Bhaskar in zijn *Realist Theory of Science* (1975). Hierin zet hij zijn *transcendentiaal realisme* uiteen, waarin het concept van een onafhankelijke realiteit (de *intransitieve* of ontologische dimensie) consistent gecombineerd wordt met de idee van de relativiteit van onze kennis (de *transitieve* of epistemologische dimensie). Het is de onderliggende, *transfactuele* realiteit die werkt en tot de empirisch waarneembare gebeurtenissen en toestanden leidt. Het is de structuur van deze intransitieve realiteit die onze transitieve kennis erover bepaalt en niet omgekeerd: zij vormt de fundamentele condities waarop onze kennis is gebaseerd. In tegenstelling tot Kant legt Bhaskar deze fundamentele condities niet in de geest (transcendentiaal idealisme), maar in de realiteit zelf (transcendentiaal realisme) (Bhaskar, 2000(1975): 27-28).

Cruciaal is dus het onderscheid tussen intransitieve en transitieve objecten. De *intransitieve objecten* zijn de objecten in de reële wereld (Bhaskar, 2000(1975): 21-22). Deze bestaan en werken onafhankelijk van onze kennis erover (dadelijk zal blijken dat deze intransitiviteitsclaim ten aanzien van de sociale realiteit moet afgezwakt worden - iets wat Bhaskar dan ook op lucide wijze doet in zijn *Possibility of Naturalism* (1979)). De *transitieve objecten* zijn de gedachtenobjecten (de

Naturalism (1979)). De *transitieve objecten* zijn de gedachtenobjecten (de theoretische en empirische concepten, de stellingen, de observaties en de relaties hiertussen). Het onderscheid tussen beide is met andere woorden het onderscheid tussen wetenschappelijke concepten enerzijds en reële objecten anderzijds, of nog anders gezegd, tussen de sociaal-epistemologische dimensie van de object-theorieën aan de ene kant en de natuur-ontologische dimensie van de theorie-objecten aan de andere kant (Vandenbergh, 1993: 316). Het geconstrueerde, feilbare en voor bijstelling en aanpassing vatbare karakter van kennis over de realiteit wordt in de transitiviteit van de theorie-objecten erkend. Maar de objecten in de werkelijkheid zijn wel 'reëel', ze bestaan en ze werken, (ook) los van wetenschappelijke kennis erover. Het zijn geen constructies die enkel bestaan bij de gratie van de constructie. 'Ook' staat hier tussen haakjes, omdat dit intransitiviteitsprincipe niet zomaar volledig van de natuur- naar de sociale wetenschappen kan worden overgedragen. Voor de *natuurwetenschappen* geldt dat objecten er zijn en werken, of een wetenschapper ze een naam geeft of niet, en welke naam hij of zij er ook aan geeft. Wel is het zo dat, gegeven de conceptafhankelijkheid van de observatie, ze enkel kunnen geobserveerd worden als ze een naam hebben. Die naam en de observatie waartoe hij aanleiding geeft, kunnen dus fout zijn, maar het is niet zo dat objecten er niet zijn als we ze niet of fout benoemen. Dit laatste wel beweren, is immers gebaseerd op een epistemologische denkfout die Bhaskar de 'epistemic fallacy' noemt, d.i. het reduceren van de werkelijkheid tot datgene wat kan gekend worden, of van ontologische vragen (over het zijn) tot epistemologische vragen (over het kennen) (Bhaskar, 2000(1975): 36).

Maar, zoals gezegd, ten aanzien van *sociale objecten* moet men niet naïef realistisch zijn. Sociale objecten zijn ook reëel, in de zin dat ze er zijn en dat ze werken. Sociale objecten hebben echter slechts een relatieve autonomie ten aanzien van de concepten erover (van leken zowel als wetenschappers). Ze zijn inherent concept-afhankelijk. Ze bestaan, maar worden slechts geactiveerd (en daarmee dus ook (re)produceerd en getransformeerd) doorheen betekenisvol handelen van actoren. Het op een specifieke wijze kennen en benoemen van sociale objecten heeft wel degelijk een effect op hun werking. Sociale objecten zijn immers de meer of minder gestructureerde of volgens bepaalde patronen verlopende interacties en activiteiten van mensen in bepaalde posities die deze precies in hun interacties en activiteiten activeren en daardoor reproduceren of transformeren. Het zijn de gecommuniceerde concepten en attitudes van concrete mannen en vrouwen in concrete omstandigheden. Hun betekenissen zijn niet onveranderlijk. Ze worden intersubjectief geconstrueerd en gecommuniceerd. Concept-, aktie- en tijd-plaatsgebondenheid van sociale structuren zijn volgens Bhaskar derhalve de ontologische limieten van een mogelijk naturalisme in de sociale wetenschappen (Bhaskar, 1979: 48). Dit wil echter niet zeggen dat de intransitiviteit van de sociale objecten volledig moet ontkend worden. Integendeel, de relatie tussen de transitieve en intransitieve dimensies van wetenschap moet juist onderzocht worden. Dit is niet mogelijk als men, zoals Rorty (1989) bijvoorbeeld, de wetenschap beperkt tot het discursieve niveau, of, in kritisch realistische termen, het transitieve niveau. Dit doet de intransitieve dimensie van wetenschap, de actuele, bestaande realiteit uit het gezicht verdwijnen en stelt ons derhalve niet in staat om iets over de relatie tussen beide dimensies te zeggen. Een *aangepast naturalisme* is noodzakelijk.

Immers, net zoals de autonomie van sociale objecten relatief is, is ook hun maakbaarheid en veranderlijkheid relatief. Sociale objecten beïnvloeden wel degelijk ook het onbewust en routineus handelen van mensen. Sociale objecten hebben een zekere graad van hardheid. Mensen blijken niet altijd in staat structuren te veranderen. Hoe sterk hun intentie ook is en hoe hard ze zich er ook in een gezamenlijke actie voor inspannen. En zelfs structuren die niet zo weerbarstig zijn informeren voortdurend onze handelingen. Ze zijn er vóór we ze conceptualiseren en activeren. Ze zijn op een min of meer duurzame wijze geobjectiveerd in de materiële organisatie van samenlevingen en andere plaatsen van sociale interactie (Sayer, 1992(1984): 33). En bovendien zijn ze vervlochten met intransitieve fysische objecten. Ook de relaties met de natuurlijke werkelijkheid (in ruwe of bewerkte vorm) mogen in een aangepast naturalistische benadering van de sociale werkelijkheid niet ontbreken (Sayer, 1992(1984): 28).

Met het addendum *reëel* of *transfactueel* poneert Bhaskar immers tevens dat de objecten in de werkelijkheid er niet alleen zijn, maar dat hun invloed uitgeoefend en hun kracht gemanifesteerd wordt op een dieper niveau dan dat van de empirisch waarneembare feiten. Dit is precies de reden waarom ze niet altijd zichtbaar zijn en waarom hun effecten zich niet altijd en op dezelfde wijze laten voelen. Dit geldt zowel ten aanzien van de sociale als ten aanzien van de natuurlijke werkelijkheid. Bhaskars *gestratificeerde realistische ontologie* ligt aan de basis van dit inzicht. Die gestratificeerde realistische ontologie postuleert dat de realiteit meerlagig is. Ze doet dit a posteriori, vanuit het ontologische principe dat de realiteit zo moet zijn opdat ze de effecten kan genereren die ze in al hun complexiteit en contingentie genereert. Concreet betekent dit dat de werkelijkheid gestratificeerd is en dat de werking van onderliggende werkelijkheidslagen (bv. biologische en fysiologische) de werking van bovenliggende lagen (bv. de sociale realiteit) beïnvloedt, maar niet determineert (Bhaskar, 1979: 49). Onze fysionomie stelt ons mensen bijvoorbeeld in staat om op een andere wijze te handelen dan dieren of planten, maar bepaalt onze handelingen niet. Waarom we handelen zoals we handelen, is deels bepaald door die fysionomie, maar ook door onze psyche en door de sociale relaties waarin we handelen. De relaties tussen de lagen zijn niet altijd empirisch observeerbaar en worden niet steeds (en vaker onjuist of overgesimplificeerd) in het sociaal discours van mensen opgenomen (bv. in het discours over mannelijke criminaliteit als uiting van mannelijke agressiviteit). Onderzoek dat aandacht besteedt aan stratificatie en emergentie kan een zinnige bijdrage leveren tot de discussie over de definitie van en de verhouding tussen 'het natuurlijke' en 'het sociale'. Alleen door aandacht te hebben voor stratificatie en emergentie kan de fout van het reductionisme (het toeschrijven van kenmerken en krachten die zich op het ene niveau, bijvoorbeeld op het sociale, afspelen aan kenmerken en krachten van een ander niveau (bijvoorbeeld het biologische) echt worden vermeden (Sayer, 1992(1984): 118-121).

Ontologisch wordt dit alles onderbouwd door het vervangen van de twee-ledige ontologie van het empiricisme (die alleen het theoretische en het empirische onderscheidt) door een drie-ledige ontologie, waarin niet alleen het *empirische* en het *actuele*, maar waarin tevens een dieper liggend, *transfactueel* of *reëel* niveau wordt erkend (Bhaskar, 2000(1975): 13-14). Het *empirische* is wat we kunnen waarnemen.

Het *actuele* is een dieper realiteitsniveau, verwijzend naar wat actueel gebeurt, naar de activering en werking van concrete causale mechanismen. Gegeven de openheid van het sociale systeem (het feit dat de objecten een niet-atomistisch karakter hebben, onderling gerelateerd zijn en hun causale krachten dus werkzaam zijn onder de condities die ze voor elkaar vormen) kan deze actuele werking verborgen blijven voor het oog van een waarnemer. De causale mechanismen moeten gedetecteerd worden in een 'context of discovery' (Bhaskar, (2000)1979: 168-169; 214). Het *reële* is tenslotte het diepste werkelijkheidsniveau, het niveau van de causale mechanismen die bestaan en potentieel kunnen geactiveerd, versterkt en tegengewerkt worden. Tot dit transfactuele niveau behoort, het weze duidelijk, ook de causale kracht die van het handelingsvermogen van actoren uitgaat. Het vermogen van mensen om hun situatie te interpreteren en te analyseren, er alternatieven voor te bedenken en gezamenlijke actie te ondernemen om te trachten de gewenste veranderingen te realiseren, oefent immers evenzeer een causale kracht uit op de structuren van het sociale leven. Het bepaalt mede of de bestaande structuren gereproduceerd dan wel getransformeerd worden (Bhaskar, 1979: 102-103).

Op deze gestratificeerde ontologie baseert Bhaskar zijn *alternatieve visie op causaliteit*. Causaliteit is een notie die filosofen en wetenschappers van in de klassieke oudheid tot op de dag van vandaag grijze haren bezorgt. Hume heeft haar destijds op zo'n eigenzinnige wijze geproblematiseerd, dat zowat elke na hem komende filosoof zich genoodzaakt ziet om eerst met hem af te rekenen en pas vervolgens zijn eigen filosofie naar voren te schuiven (Tacq, 1981: 7). Zo ook Bhaskar (6). Uit wat voorafging volgt volgens Bhaskar dat causaliteit niet kan afgeleid worden uit de Humeaanse indicatoren van regulariteit of voortdurende opeenvolging van observeerbare fenomenen. Op basis van het problematische karakter van deze indicatoren besluiten dat er geen causaliteit kan vastgesteld worden, is volgens Bhaskar echter nonsens. Causaliteit is voor Bhaskar geen logische, maar een *reële of transfactuele categorie*. Het situeert zich volgens Bhaskar niet op het niveau van empirisch waarneembare fenomenen en de relaties hiertussen, maar wel op een dieper liggend niveau. Het heeft betrekking op de essentie of vorm van de realiteit. Het verwijst niet naar uitwendige (niet-noodzakelijke) relaties tussen waarneembare fenomenen of gebeurtenissen (deze zijn immers veranderlijk en contingent), maar wel naar *interne vormelijke of structurele relaties van objecten* (deze zijn noodzakelijk). Een ding neigt ernaar te handelen zoals het doet, omdat het op een bepaalde wijze in elkaar zit. In de wetenschap moet deze natuur, d.i. de aard, de structuur van het ding, de noodzakelijke relaties tussen elementen van het ding, ontdekt worden (Bhaskar, 2000(1975): 214). Het *empirische*, datgene wat we observeren (een bepaald effect), is slechts een veruitwendiging van het *actuele*, de uitkomst van de werking van een onder specifieke condities geactiveerd netwerk van causale mechanismen. Die causale mechanismen zijn emergente kenmerken van een onderliggende, noodzakelijke *realiteit* (de structuur, de aard van de objecten). In de causale verklaring moet dus op zoek gegaan worden naar de *noodzakelijke, interne relaties* en de *werking* van causale *krachten* en generatieve *mechanismen* onder de specifieke empirische contingenties. Deze contingenties zijn zelf uitingen van de werking van causale krachten en generatieve mechanismen en door hun onderlinge gerelateerdheid

kunnen ze elkaars werking opheffen of versterken, versluieren of bekrachtigen (Bhaskar, 2000(1975): 140-142).

Aldus wijst causaliteit op een *natuurlijke noodzakelijkheid* op het niveau van de reële structuur, vorm, eigenschappen en krachten van objecten en een actuele activering en conditionering en een hieruit voortvloeiende empirische contingentie. Op het niveau van natuurlijke noodzakelijkheid is wel degelijk sprake van de mogelijkheid tot generalisering en universalisme. Immers, overal waar een object met eenzelfde structuur, vorm en eigenschappen aanwezig is, zijn ook haar krachten of mechanismen, d.i. haar tendens tot het op een bepaalde wijze handelen en haar mogelijkheid tot het maken van een verschil, in potentie aanwezig (Bhaskar, 2000(1975): 228). Op het niveau van het actuele en empirische is er echter geen sprake van noodzakelijkheid, generalisering of universalisme. Gegeven de openheid van de (sociale) realiteit toont de natuurlijke noodzakelijkheid zich niet in haar empirische effecten. Geloven dat dit wel het geval is, is de cruciale fout van het naïef empirisme of empiricisme. Geloven dat natuurlijke noodzakelijkheid enkel logische noodzakelijkheid is, is dan weer de epistemische fout begaan de reële werkelijkheid te herleiden tot datgene wat kan gekend worden, een fout die niet alleen empiricisten maken, maar ook rationalisten (Bhaskar, 2000(1975): 38).

Natuurlijke noodzakelijkheid is geen gepostuleerde noodzakelijkheid, maar noodzakelijkheid die voortkomt uit de aard van de reële objecten (Bhaskar, 2000(1975): 200). Precies omwille van deze ontologische stelling, ligt het kritisch realisme zwaar onder vuur. Onder meer Bryant beweert dat Bhaskar hiermee ten prooi valt aan "Ockhams razor", met andere woorden dat hij bijkomende ontologische assumpties maakt die niet tot bijkomende verklarende voordelen leiden (Bryant, 1995: 9). Nochtans is deze ontologische onderbouw precies noodzakelijk voor het vermijden van actualistische interpretaties en empiricistische benaderingen van de werkelijkheid. Het is waar dat de postulering van deze ontologie essentieel een filosofische aangelegenheid is en dat in de empirische analyse van feitelijke gebeurtenissen en toestanden de sporen van de actuele werking van het in de ontologie gepostuleerde bestaan van de reële objecten ontdekt moeten worden (Bhaskar, 2000(1975): 179). Men kan ook foute dingen postuleren. Kennis is immers feilbaar en de realiteit kan haar behoorlijk 'tegenspreken' (May & Williams, 1998: 1). Maar dit laatste wijst er precies op dat de werkelijkheid een bepaalde structuur heeft die niet door onze kennis erover wordt opgelegd. Het zijn de *stratificatie* (de werking van mechanismen op meerdere niveaus werkt een mechanisme op een bepaald niveau in de hand of tegen) en de *differentiatie* (verschillende condities leiden tot verschillende uitkomsten van eenzelfde mechanisme) van de realiteit die ons toelaten haar a posteriori te kennen als noodzakelijk én contingent, als reël maar niet deterministisch (Bhaskar, 2000(1975): 19).

Ondanks het spitse en genuanceerde karakter van Bhaskars ontologie en het hierop gebaseerde causaliteitsbegrip, verwijten sommige kritisch realisten hem zijn ontologie en causaliteitsnotie niet voldoende gekwalificeerd te hebben ten aanzien van de sociale werkelijkheid. Zo stelt Derek Layder bijvoorbeeld dat de relaties tussen de sociale objecten beter in termen van acausaliteit worden gevat. Ze zijn generatief,

maar in een verschillende zin als de causale mechanismen in de wereld van de materiële of fysieke objecten. Net zoals er geen onmiddellijke overeenkomst is tussen de intransitieve en de transitieve objecten en het intransitiviteitsprincipe moet aangepast worden voor de sociale werkelijkheid, zo moet volgens Layder ook het causaliteitsprincipe ten aanzien van de sociale realiteit gekwalificeerd worden. "What is regarded as a causal mechanism in the social world, depends on a whole host of circumstances, none of which are as clear-cut or sharply defined as they are in the natural world" (Layder, 1990: 92-95). De anti-Humeaanse interpretatie van het begrip causaliteit, moet volgens Layder verder worden doorgedacht. Tot hiertoe maakt de traditionele kritisch realistische causaliteitsvisie volgens hem nog steeds gebruik van de metafoer van een punctueel lineaire keten. Het ene effect komt er voort uit het andere. Een oorzaak heeft een effect. Ook al wordt dit dan gepresenteerd onder de vorm van de activering van generatieve mechanismen en hun mogelijkheid om nieuwe fenomenen te produceren of oude te transformeren. En ook al is de relatie niet onmiddellijk. Het latente causale mechanisme moet geactualiseerd worden onder specifieke condities en leidt zo tot een specifieke, contingente uitkomst. Maar dit alles blijft volgens Layder een lineaire benadering van causaliteit. Deze mag dan geschikt zijn om de orde van de reële objecten in de wereld van het menselijk handelen te beschrijven, ze is niet adequaat genoeg om de causale relaties tussen de concepten hierover te beschrijven (Layder, 1990: 68-69). Paradoxaal genoeg stelt Layder nu dat dit lineaire causaliteitsbegrip er onder meer heeft toe geleid dat "current realist writing has concentrated too much on the (linear) causal powers of human beings, and this has led various writers to overestimate the degree to which people are engaged in constructing the world in which they live" (Layder, 1990: 95). Hij verwijst hier vooral naar het werk van Rom Harré. Harré, zelf een van de grote filosofische inspiratiebronnen voor Roy Bhaskar, vertegenwoordigt op sociaal theoretisch gebied een individualistische strekking binnen het kritisch realisme waar Bhaskar sterk tegenin gaat (7). In het meer structuuristisch getinte werk van Bhaskar leidt het causaliteitsbegrip volgens Layder tot de ambiguë stelling dat de wereld niet gecreëerd wordt door mensen, maar wordt gereproduceerd of getransformeerd in bewust menselijk handelen met gegeven objecten. De structuren waarin mensen handelen zijn immers al vooraf bestaand, reeds vroeger tot stand gebracht, gereproduceerd en getransformeerd. Nochtans zijn ze voor hun bestaan ook afhankelijk van de werking van menselijke agency (cf. Bhaskar, 1979: 42). Ze zijn afhankelijk van de handelingen, meningen, intenties en redenen van mensen. Volgens Layder is dit een nog onopgehelderde paradox (die trouwens evenzeer opgaat voor Giddens' idee van de dualiteit van structuur), want "how can social structures be the prior conditions of human agency and at the same time be dependent upon this same agency for their very existence?" (Layder, 1990: 127). De relatie tussen agency en structuur moet volgens Layder in 'acausale' termen gevat worden. 'Acausaal' betekent dan dat ze krachten bezitten en effecten genereren dankzij hun interne structuur en hun onderlinge relatie (net zoals oorzaken doen), maar ze doen dit op een diffuse en wederkerige wijze. Acausaliteit verwijst volgens Layder naar de relaties tussen discrete fenomenen en de wederzijdse effecten die voortkomen uit deze relaties (Layder, 1990: 68-69). Acausaliteit is bedoeld als een categorie tussen causale mechanismen aan de ene kant en loutere 'affiniteiten' of 'verenigbaarheden' aan de

andere kant (Layder, 1990: 76). Layder spreekt dan ook van 'generatieve loci' in plaats van 'mechanismen'. Hiermee wil hij precies hun locatie in een netwerk aanduiden in hetwelk de relaties wederkerig en gelijktijdig zijn. De relatieve sterkte van de invloed van de verschillende generatieve loci moet begrepen worden in termen van de werking van het totaal van alle relaties in het netwerk (Layder, 1990: 103-104).

Er valt wat voor Layders argumentatie te zeggen. De probleemstelling is zeker terecht. Hoe kan het sociale als het voorgegevene tegelijkertijd ook het geproduceerde zijn? Zijn acausaliteitsidee biedt echter geen oplossing. Het probleem is veeleer analytisch van aard en moet ook op dat niveau opgelost worden. Immers, gegeven de idee van gelijktijdige wederkerigheid, hoe kunnen we een onderscheid maken tussen de relatieve bijdrage van de onderscheiden mechanismen in het netwerk?

In feite verwacht Layder het niveau van het actuele met dat van het reële en houdt hij er een te actualistische benadering op na. Het feit dat in de actuele werkelijkheid de mechanismen samen, gelijktijdig en wederkerig invloed uitoefenen, betekent niet dat op het reële niveau de verschillende mechanismen en hun loci niet analytisch kunnen onderscheiden worden (Archer, 1995: 158). Precies om het probleem van de ontdekking van de relatieve bijdrage van de werking van de onderscheiden mechanismen in het netwerk op te lossen, drukt Margarit Archer op het belang van een analytisch (maar niet filosofisch) dualisme (Archer, 1995: 158), waarmee de relatieve bijdrage van onderscheiden mechanismen - in de sociologie voornamelijk van agency en structuur - kan onderzocht worden. Agency en structuur zijn wel onderling gerelateerd, maar mogen niet tot elkaar worden gereduceerd. Ze behoren tot verschillende ontologische strata. De structurele mechanismen beïnvloeden de werking van de agentiale mechanismen (8), maar deze gaan vervolgens autonoom functioneren en zo op hun beurt weer de structurele mechanismen beïnvloeden. In de praktijk van het sociaal handelen zijn agentiale krachten uiteraard steeds geconditioneerd (maar niet gedetermineerd) door de socio-culturele (en natuurlijke) context waarin de actoren leven. Maar agency medieert deze conditionering altijd. Het mechanisme van de structuur wordt pas geactiveerd doordat mensen volgens die structuur gaan handelen (Archer, 1995: 195-218). Bijvoorbeeld, twee mensen trouwen, en reproduceren daarmee de institutie huwelijk, omdat ze wensen samen door het leven te gaan en het huwelijk de bestaande institutie is, d.i. door hen beiden en/of hun omgeving als dusdanig wordt geïnterpreteerd en door maatschappelijke instituten als de wetgever en de kerk wordt erkend. De twee mensen in kwestie kunnen evenwel om allerlei redenen beslissen niet te trouwen en ongehuwd te gaan samenwonen. Ze worden dus niet door de structuren gedwongen om de institutie huwelijk te reproduceren - al kan de zogenaamde 'sociale druk' wel groot zijn. Als veel mensen beslissen niet te trouwen, is het trouwens best mogelijk dat, door een verdere en ingewikkelde wisselwerking van agency en structuur, de institutie huwelijk getransformeerd wordt tot de (eveneens door de sociale omgeving, de wetgever en de kerk erkende) institutie samenwonen.

Uitgaande van de stelling dat het samenspel van agency en structuur zich afspeelt in de tijd (de structuren bestaan, mensen komen hierin terecht en interpreteren ze,

mensen willen hier eventueel iets aan veranderen en ondernemen actie om ze te veranderen, of gaan door hun bestendigend gedrag de bestaande structuur reproduceren), beklemtoont Archer deze tijdsdimensie in haar morfogenetisch/morfostatisch model. Ze vertrekt van twee eenvoudige premissen, nl. (1) dat structuur noodzakelijk aan de handelingen die haar transformeren/reproduceren vooraf gaat en (2) dat structurele elaboratie noodzakelijkerwijze na de handelingen die haar transformeren (resp. reproduceren) komt. In de oorspronkelijke formulering van Bhaskars sociale ontologie of 'transformationeel model van sociaal handelen' uit 1979 ontbreekt de dynamisering van deze tijdsdimensie grotendeels. Bhaskar spreekt wel over 'voor' en 'na' (structuren bestaan vooraf en het intentioneel handelen van mensen reproduceert of transformeert deze structuren), maar hij besteedt geen aandacht aan de interactie die plaatsgrijpt tussen beide momenten, tussen het moment van de voorgegeven structuur enerzijds en het moment van de gereproduceerde/getransformeerde structuur anderzijds (Archer, 1995: 155). Tien jaar later corrigeert Bhaskar zijn beperkte visie (Bhaskar, 1989). Zijn nieuw sociaal model komt sterk in de buurt van het ondertussen door Archer ontwikkelde morfogenetisch/morfostatisch model. Archer analyseert het samenspel van agency en structuur als een cyclische opeenvolging van welbepaalde sequenties. In de analyse vertrekt men op een gegeven ogenblik van een bepaalde, vooraf bestaande structuur, die doorheen de interactie van agency en structuur zal getransformeerd, dan wel gereproduceerd worden. Op tijdstip 1 (T1) bestaan de voorafbestaande structuren die zelf de emergente gevolgen zijn van voorgaande reproductie/transformatie van structuren. Op tijdstip 2 (T2) vormen de voorafbestaande structuren de gepercipieerde en niet-gepercipieerde, conceptualiseerde en niet-geconceptualiseerde condities onder dewelke het proces van sociale elaboratie (d.i. reproductie dan wel transformatie van structuren) zal plaatsgrijpen (sociale conditionering). De periode tussen tijdstip 2 en tijdstip 3 (T2-T3) is de periode waarin de voorafbestaande structuren geleidelijk (kunnen) getransformeerd worden en nieuwe structuren (kunnen) ontstaan. Het is de periode van sociale interactie tussen structurele en agentiale condities en krachten. De periode tussen tijdstip 3 en tijdstip 4 (T3-T4) is tenslotte de periode van structurele elaboratie, leidend in tijdstip 4 (T4) tot morfogenese, d.i. transformatie van de originele structuren, dan wel tot morfostase, d.i. reproductie van de originele structuren (Archer, 1995: 157-158). Het hoger vermelde voorbeeld van trouwen en samenwonen kan perfect in dit morfogenetisch model worden ingepast.

Aldus biedt Archers model analytisch gezien meer mogelijkheden tot het onderzoeken (en beïnvloeden) van de sociale realiteit dan Layders kritiek en herdenking van Bhaskars causaliteitsidee. In plaats van op empirische diffuusheid en contingentie te wijzen, wijst het op reële noodzakelijkheid onder empirische contingenties en toont het ons de mogelijkheden van een analytisch dualisme. Door een punt in de handelingsstroom als vertrekpunt te kiezen en aan te nemen dat de op dat ogenblik bestaande structuren inderdaad vooraf gegeven zijn en vervolgens door agents geïnterpreteerd, geëvalueerd en geëlaboreerd worden, kan het proces van sociale interactie tussen agentiale en structurele mechanismen, en hiermee de relatieve bijdrage van beide, geanalyseerd worden.

Bovendien liggen Layders acausaliteitsnotie en Bhaskars oorspronkelijk causaliteitsbegrip niet zover uiteen als Layder het wel doet uitschijnen. Ook Bhaskar stelt dat generatieve mechanismen steeds onderling met elkaar verbonden zijn en voor elkaar de condities vormen waaronder ze kunnen opereren. Dit is, zoals we eerder uitvoerig zagen zelfs de basis voor zijn (sociale) ontologie. Causaliteit wordt door Bhaskar gedefinieerd als de mogelijkheid om een verschil te maken. De inspiratie voor deze definitie haalt hij bij Scriven. "When something is cited as a cause it is, I think, most typically being viewed as that factor which, in the circumstances that actually prevailed, so 'tipped the balance of events as to produce the known outcome' (Bhaskar, 1979: 106). Om dit verschil te kunnen maken moet het mechanisme (en de locus waar het uit emergeert) wel bestaan en werken, maar aangezien het mechanisme niet in een vacuüm opereert, maar steeds in relatie staat tot andere die eveneens hun invloed uitoefenen, is er dus geen sprake van rechtlijnig determinisme. Eerder is er (in marxistisch filosofische zin) sprake van tendensen en neigingen (Bhaskar, 1979: 50). Dat de relaties tussen de loci van de mechanismen mutueel en simultaan zijn, ook daar is Bhaskar het niet mee oneens. Bhaskar ontkent zeker niet de mogelijkheid dat krachten of mechanismen samen-werken en dat hieruit bepaalde effecten samen kunnen optreden of dat mechanismen van een hoger ontologisch stratum (bijvoorbeeld het sociale) mechanismen van een lager (bijvoorbeeld het biologische) kunnen versterken of tegenwerken (Bhaskar, 2000(1975): 181).

Het belangrijkste probleem in de kritisch realistische filosofie betreft dus niet zozeer, zoals Layder stelt, de causaliteitsnotie, als wel het methodologisch probleem van het onderzoek naar de werking van de onderscheiden mechanismen. Hoe sterk generatief of causaal is menselijke agency? Hoe en waar is het werkzaam? Hoe interageert het met structurele condities? Hoe kunnen we differentiëren tussen de effecten van agency en de effecten van de structurele en biologische condities waaronder en waardoor die agency werkzaam is? Wat is de plaats van agency in het generatief netwerk?

Bhaskar zelf erkent dit probleem en dicht aan zijn ontologische onderbouw van sociale theorieën en empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek dan ook een zeer bescheiden rol toe. Het gaat enkel om de postulering van het bestaan van een bepaalde transfactuele werkelijkheid die uiteraard wel de ontologische referenten vormt voor de filosofische postulaten. De postulering van het *bestaan* van causale krachten en generatieve mechanismen is een kentheoretische aangelegenheid en de sociologische duiding ervan als structurele en agentiale mechanismen, een sociaal theoretische. Filosofische en theoretische analyses moeten noodzakelijkerwijze aangevuld worden met empirische. Theoretische entiteiten (gepostuleerde hypothesen) kunnen immers als dusdanig niet direct waargenomen worden. De effecten van hun werking kunnen echter wel middels empirische observaties gedetecteerd worden (net zoals bijvoorbeeld de ontdekking van bacteriën, genen, of moleculen). Op tijdstip 1 kunnen het nog puur hypothetische entiteiten zijn, terwijl op tijdstip 2 hun actuele werking ontdekt en de empirische effecten ervan waargenomen en beschreven kunnen zijn (Bhaskar, 200(1975): 179). Gegeven het niet-atomische (maar juist onderling gerelateerde) karakter van objecten en hun causale mechanismen en derhalve de voorwaardelijkheid van hun *werking* en de

transitiviteit van hun *effecten* (deze zijn zoals gezegd historisch veranderlijk en contingent), moet de filosofische ontologie dus noodzakelijkerwijze gepaard gaan met een wetenschappelijke analyse, nl. met een empirische detectie en analyse van de particulariteit en geconditioneerdheid van de actuele werking van de in de filosofische ontologie gepostuleerde generatieve mechanismen (Bhaskar, 1979: 14). De filosofische ontologie formuleert zo de universele principes volgens dewelke de realiteit werkt. De wetenschap neemt deze als leidraad in de ontdekking van haar contingente en veranderlijke verschijningsvormen en de verklaring van haar particuliere effecten (Bhaskar, 1979: 21). Een kritisch realistische methodologie is hiermee echter nog niet gegeven. Maar voor we hier in paragrafen 2.3 en 2.4 dieper op ingaan, nog even een woordje meer over de niet-klassieke kritisch realistische definities van de wetenschappelijke noties causaal verklaren, universalisme, mechanismen en wetten die uit de ontologie voortvloeien en waarvan een duidelijk begrip noodzakelijk is, wil men de specificiteit van een kritisch realistische methodologie voldoende kunnen inschatten.

2.2. Causaal verklaren, universalisme, mechanismen, wetten

In het kritisch realisme hangt *verklaring* dan ook af van het *theoretisch identificeren* van causale mechanismen en hoe ze werken, en het *a posteriori empirisch ontdekken* of ze geactiveerd werden en onder welke condities ze tot welke resultaten hebben geleid. Gegeven de openheid van de (sociale) werkelijkheid, de onderlinge gerelateerdheid van sociale objecten en mechanismen en de hieruit voortvloeiende geconditioneerde werking van causale mechanismen kan men enkel *retrospectief* verklaren, en houdt het voorspellen van regulariteiten op zich geen verklaring in. Deductief-nomologisch verklaren is volgens het kritisch realisme een contradictio in terminis. In zijn *Realist Theory of Science* (1975) toont Bhaskar op overtuigende wijze aan dat een voortdurende opeenvolging van gebeurtenissen enkel voorkomt in gesloten systemen. Sociale systemen zijn daarentegen inherent open waardoor er van regulariteitsdeterminisme geen sprake kan zijn en waardoor de veronderstelde symmetrie tussen verklaring en voorspelling niet houdbaar is. Causale mechanismen kunnen ook werkzaam zijn zonder dat hun effecten zich laten gelden. Hun effect kan, gegeven de onderlinge gerelateerdheid van de (sociale) objecten en het gestratificeerde en gedifferentieerde karakter van de werkelijkheid (zie hierboven), tegengewerkt of opgeheven worden door de werking van andere causale mechanismen. Dit wil dan niet zeggen dat het eerste mechanisme niet werkt, alleen dat het tegengewerkt wordt. En zelfs als het niet werkt, d.i. niet geactiveerd wordt, wil dit niet zeggen dat het object, dankzij welke structuur het bestaat, er niet is en die causale eigenschap niet in potentie heeft. De 'mechanismen' waarover sprake moeten dan ook eerder opgevat worden als 'tendenzen' dan als 'wetten' in de Hempeliaanse zin van het woord. Ze beschrijven een natuurlijke noodzakelijkheid: als het object niet van die aard of nature zou zijn, als het niet dat kenmerk zou bezitten om een bepaalde kracht, tendens, mechanisme uit te oefenen, dan zou het mechanisme ook niet het effect kunnen genereren dat het, gegeven de condities waaronder het geactiveerd werd en opereert, genereert. Bhaskariaanse mechanismen beschrijven de neiging van een object om te

handelen zoals het dat doet. Ze beschrijven echter niet de uitkomst van de werking van het mechanisme. Die is (moet het nog herhaald?) gegeven de gestratificeerdheid en differentiatie van de realiteit, contingent (Bhaskar, 1975: 16). Bhaskariaanse mechanismen wijzen dus niet op reguliere oorzaak-gevolg relaties, maar op relaties tussen reële noodzakelijkheden en empirische contingenties. De objecten van wetenschappelijk onderzoek zijn dan ook niet de gebeurtenissen en hun opeenvolging, maar wel de aard en de structuur van de concrete objecten die bepaalde causale eigenschappen bezitten. Dit wil niet zeggen dat de waarneming van een voortdurende opeenvolging van gebeurtenissen niets waard is. Het wil alleen zeggen dat het niets meer zegt dan dat beide gebeurtenissen min of meer sterk gecorreleerd zijn. Het beschrijft slechts een empirisch waarneembaar gegeven. Een verklaring voor een steeds wederkerende gebeurtenis B wordt door een steeds hiermee gepaard gaande gebeurtenis A echter niet gegeven (Bhaskar, 2000(1975): 135-136).

2.3. Analyse

Verklaren waarom een mechanisme bestaat en tot welke effecten het onder welke condities leidt, houdt dus in dat men de *aard* (natuur) en de *structuur* van het object dat de causale eigenschap bezit doorgrondt (Sayer, 1992(1984): 14). Gegeven de gestratificeerde ontologie en het bijhorende causaliteitsbegrip houdt kritisch realistisch conceptualiseren in dat men rekening houdt met de *gestratificeerdheid* (de werking van mechanismen op meerdere niveaus werkt een mechanisme op een bepaald niveau in de hand of tegen) en de *gedifferentieerdheid* (verschillende condities, gevormd door de werking van mechanismen op eenzelfde niveau, leiden tot verschillende uitkomsten van eenzelfde mechanisme) van de realiteit en derhalve met de *emergente effecten* die door het samenspel van de mechanismen op de verschillende niveau's gegenereerd worden. Immers, de werking van mechanismen op een lager niveau, beïnvloedt de mogelijke werking van mechanismen op een hoger niveau. De structuur en de aard van de objecten op een lager niveau (bijvoorbeeld het biologische) heeft een invloed op de structuur en de aard van de objecten op een hoger niveau (bijvoorbeeld het sociale), maar determineert de werking van de mechanismen op het hogere niveau niet. Het is derhalve van groot belang om, in de sociologie, de structuur en de aard van de sociale objecten te achterhalen, de sociale mechanismen te ontdekken en te zien hoe dit alles gerelateerd is aan de structuur en aard van psychologische en biologische objecten en mechanismen. Alleen zo wordt reductionisme in de ene of de andere zin vermeden. Men kan dit alles enkel *retroductief ontdekken* en *a posteriori verklaren*. Uit observeerbare gebeurtenissen en toestanden van objecten kan men de antecedente gebeurtenissen of toestanden afleiden en de mechanismen achterhalen die tot de finale gebeurtenissen of toestanden aanleiding hebben gegeven. Dit gebeurt in een *4-stappen proces*: (1) causale analyse van de geobserveerde gebeurtenissen of toestanden, d.i. het uittrekken van een gebeurtenis of toestand in zijn samenstellende oorzaken, (2) theoretische herbeschrijving van de samenstellende oorzaken, (3) formulering van de mogelijke oorzaken van de samenstellende oorzaken en (4) eliminatie van de alternatieve oorzaken (Bhaskar, 2000(1975): 125).

Op basis van deze Bhaskariaanse inzichten werkt Sayer zijn kritisch realistische methodologie, d.i. *wijze van conceptualiseren*, uit. Kritisch realistisch conceptualiseren vereist een *dubbele analyse*. Het vereist het overstappen van het concrete naar het abstracte en weer terug. In de eerste beweging (van het concrete naar het abstracte) is het concrete nog een chaotisch en complex gegeven. We observeren de werkelijkheid in al haar complexiteit en contingentie, maar kunnen contingentie nog niet van noodzakelijkheid onderscheiden. Om dit wel te kunnen, moeten we de eigenschappen en de structuur (de interne relaties tussen de eigenschappen) van de concrete objecten achterhalen en onderscheiden van de externe en contingente relaties van de objecten met hun omgeving. Zo kunnen dan de mechanismen die werken ontdekt worden. In een eerste conceptualiseringsbeweging, die Sayer 'abstrahering' noemt, moeten de eigenschappen en krachten van objecten in gedachten worden onderscheiden (1) van elkaar, (2) van hun relaties met eigenschappen, krachten, mechanismen van eenzelfde en van onder- en bovenliggende werkelijkheidsniveaus én (3) van hun emergente effecten. Abstracte theorie analyseert de objecten dus in termen van hun constitutieve structuren, in termen van hun causale krachten en als onderdelen van ruimere structuren. *Abstracte concepten* moeten noodzakelijke en contingente, interne en externe relaties tussen objecten onderscheiden. In een tweede beweging, de *causale structurele analyse*, moeten al deze abstracte concepten opnieuw met elkaar worden gecombineerd tot een *concreet concept* dat de concreetheid, d.i. de omvattendheid en de complexiteit, van het object in de realiteit vat (Sayer, 1992(1984): 87-88). Dit concrete concept omvat niet gewoon 'wat bestaat', maar wijst eveneens op het feit dat objecten meestal gevormd worden door een combinatie van verschillende elementen en krachten. Een persoon bijvoorbeeld combineert, als een concrete entiteit, invloeden en eigenschappen uit een brede waaier aan bronnen. Elk van deze bronnen (bijv. fysiek, persoonlijkheid, intelligentie, attitudes, rollen, posities...) kan door middel van abstractie in gedachten geïsoleerd worden van de andere, in een eerste stap naar de conceptualisering van hun gezamenlijk effect (Sayer, 1992(1984): 87). In het kritisch realisme omvat het concrete concept dus het samenspel van de abstracte concepten die de structuur, de essentiële eigenschappen, de generatieve mechanismen van het concrete object, alsmede de relaties met andere objecten omschrijven. Abstracte concepten kunnen wel in de empirie worden waargenomen. Concrete concepten zijn in al hun complexiteit meestal niet empirisch waarneembaar.

Gegeven de intrinsiek betekenisvolle aard van sociale fenomenen en objecten is een louter structurele analyse voor de sociale wetenschappen onvoldoende. De structurele analyse moet derhalve aangevuld worden met een verstehende of interpretatieve analyse. Maar 'verstehend' of *interpretatief verstaan* is in feite niet iets apart van causaal verklaren. Als een object een bepaalde causale kracht bezit, dan betekent dit dat het de mogelijkheid heeft om een verschil te maken. Redenen, motieven, betekenissen, zingevingen... kunnen dus ook oorzaken zijn. Hoewel ze uiteraard verschillen van materiële of fysieke oorzaken, betekent dit niet dat ze bepaalde gebeurtenissen niet kunnen veroorzaken. Zij hebben effect op (en veroorzaken dus) het handelen van mensen. Redenen... informeren, beïnvloeden, veranderen menselijk handelen. Maar ze zijn niet de enige initiators van menselijk handelen. Ze zijn gerelateerd aan de fysische, natuurlijke, materiële omstandigheden en praktische

contexten waarin communicatie plaatsvindt en waarnaar in de communicatie ook gerefereerd wordt (Sayer, 1992(1984): 110-112).

2.4. Methoden

Het onderzoek naar de structuur, de essentiële eigenschappen, de generatieve mechanismen van de objecten waarnaar de concrete concepten verwijzen, kan volgens het kritisch realisme op uiteenlopende manieren gebeuren. Net zoals het kritisch realisme theoretische inzichten uit vele benaderingswijzen tracht te integreren, staat het ook open voor al die onderzoeksmethoden die toelaten de vraag naar de aard en de structuur, de generatieve mechanismen en de werking ervan van de objecten in de (sociale) werkelijkheid te beantwoorden. Op zich vertoont de kritisch realistische wetenschapsfilosofie dus geen voorkeur voor een of andere specifieke onderzoeksmethode. Toch is het ontegensprekelijk zo dat wanneer men wil verklaren hoe en waarom bepaalde mechanismen werkzaam zijn en hoe mensen hiermee in hun dagdagelijks leven omgaan, dit interpreteren en conceptualiseren, men zich eerder moet wenden tot het arsenaal van zgn. *intensieve* onderzoeksmethoden (Sayer, 1992(1984): 242). Sayer stelt intensieve methoden niet gelijk aan kwalitatief onderzoek. Men kan immers ook op kleine schaal kwantitatief tewerk gaan. Net zo min stelt hij *extensieve* met kwantitatieve methoden gelijk. Men kan immers ook op grote schaal kwalitatieve vragen stellen. Het onderscheid tussen intensief en extensief onderzoek betreft louter de aard van de onderzoeksvragen (9). Dit zijn vragen naar de aard en de structuur van de (sociale) objecten en naar de aanwezigheid, de activering en de onderscheiden bijdrage van causale mechanismen. Extensief onderzoek zijn eerder beschrijvend van aard. Het deelt populaties meestal in in taxonomische groepen die vaak enkel op formele overeenkomsten en verschillen op vooraf bepaalde (in de taxonomie vervatte) criteria wijzen en die niet altijd iets zeggen over noodzakelijkheid en causaliteit (Sayer, 1992(1984): 244). Om een klassiek voorbeeld te geven, het opdelen van een bevolking in huishoudens die leven onder het gemiddeld equivalent gezinsinkomen en huishoudens die een inkomen hebben dat boven dit gemiddelde ligt, zegt iets over het percentage 'arme huishoudens', gedefinieerd als huishoudens levend van een inkomen dat kleiner is dan het gemiddeld equivalent huishoudinkomen in een bepaalde samenleving. In zekere zin is dit bekomen percentage een artefact van het selectiecriterium. Hier is op zich niks mis mee, zolang men enkel wil beschrijven wat men beschrijft. Het kan trouwens zeer aangewezen zijn om, bijvoorbeeld in internationaal comparatief onderzoek, een dergelijke algemene, taxonomische standaard te hanteren. Wil men het fenomeen 'armoede' echter op een substantiële wijze vatten en de bestaansredenen ervan blootleggen, dan moet men op zoek gaan naar de causale kenmerken die arme huishoudens van niet-arme huishoudens onderscheiden. Het kan zeer aangewezen zijn om (eerst) de omvang van een probleem of fenomeen te kunnen inschatten (alvorens het te gaan verklaren). Maar men discrimineert best in elk geval zoveel mogelijk op 'causale' kenmerken die men (veelal, doch niet exclusief) door exploratief onderzoek 'ontdekt'. En eens men wil verklaren, is intensief onderzoek noodzakelijk. Nogmaals, dit kan best kwantitatief van aard zijn, maar de vraag die moet worden

gesteld, is de vraag naar noodzakelijke relaties tussen de kenmerken en de activiteiten van identificeerbare actoren die met elkaar actuele structurele relaties onderhouden (en dus niet toevallig tot een taxonomische groep met bepaalde formele kenmerken behoren, maar verder geen actuele, structurele relaties met elkaar onderhouden). Meestal houdt dit onderzoek het onderzoek van cases in (al kunnen de cases ook van een aanzienlijke omvang zijn), net zoals het de verwerking van kwalitatieve informatie inhoudt (maar die kan ook in goed opgezette surveys bekomen worden). Deze cases kunnen in exploratief onderzoek gaandeweg opgebouwd worden, naarmate ook de kennis over de kenmerken van causale groepen toeneemt (Sayer, 1992(1984): 244). Gegeven de contingente, concept-afhankelijke en tijd-ruimtelijk gebonden aard van de sociale werkelijkheid is de vraag naar de "representativiteit" van de onderzoeksresultaten van ondergeschikt belang aan de vraag naar criteria om causale groepen van elkaar te onderscheiden en naar het onderzoek van de concrete relaties tussen de leden van deze groepen. Noodzakelijke relaties zullen immers gevonden worden overal waar hun relata zich voordoen. Het bestaan van de causale krachten van objecten is veralgemeenbaar naar andere contexten dan de onderzochte, precies omdat ze voortkomen uit de essentiële kenmerken van deze objecten. De noodzakelijke kenmerken van de onderscheiden causale groepen kunnen drastisch veranderen gedurende de periode dat ze bestudeerd worden, maar dit is dan ook precies een interessante onderzoekstopic (Sayer, 1992(1984): 244-245). In dit verband is het voor het verklarend armoede-onderzoek bijvoorbeeld precies uitermate interessant na te gaan wat de effecten zijn van bijscholing of omscholing van laaggeschoolde, werkloze, arme gezinshoofden op hun arbeidsmarktpositie, hun gezinsinkomen en andere welvaartsaspecten. Informatie over de context waarin de onderscheiden causale groepen zich bevinden is van vitaal belang. Het zijn immers dikwijls precies veranderingen in deze context, die de condities vormt waarin causale groepen opereren, die een effect hebben op de kenmerken van de causale groepen in kwestie. Veranderingen in de sociale wetgeving bijvoorbeeld, of in de missie die aan de VDAB of de OCMW's worden toegekend, zijn belangrijke structurele veranderingen en kunnen aanzienlijke gedragseffecten genereren. De oorzaken van deze contextuele veranderingen moeten tevens in de analyse worden opgenomen en situeren zich op een dieper dan empirisch waarneembaar niveau. Het is immers precies de vraag naar het concrete, historisch-ruimtelijk specifieke samenspel van vele onderliggende generatieve mechanismen die het kritisch realistisch onderzoek bezighoudt.

2.5. Voorbeelden van kritisch realistisch empirisch onderzoek

Enkele interessante voorbeelden van empirisch kritisch realistisch onderzoek in de sociale wetenschappen staan beschreven in Sayers *Realism and Social Science* (2000). Traditioneel begint kritisch realistisch onderzoek met het zich afzetten tegen de klassieke benaderingen in een bepaald veld en het aangeven van de specificiteit van de kritisch realistische benaderingswijze. Zo bijvoorbeeld het onderzoek van Pawson en Tilley naar de evaluatie van preventie maatregelen ten aanzien van criminaliteit (1997). De orthodoxe, quasi-experimentele benadering van evaluatie,

gebaseerd op het zoeken naar regulariteiten, het vergelijken van resultaten bij experimentele en controle-groepen veronderstelt een gesloten systeem waarin een reguliere relatie verwacht wordt tussen de implementatie van een bepaalde beleidsmaatregel en zijn effecten. Een kritisch realistische benadering van evaluatie-onderzoek daarentegen gaat uit van het open-systeem-karakter van de realiteit en van een generatief model van causaliteit waarin de uitkomst van de activering van een mechanisme (de implementatie van een bepaalde beleidsmaatregel of -programma) steeds afhangt van de specifieke context waarin het moet opereren. Het vereist diepgaande kennis van het subject en van zijn specifieke toepassingen en contexten, d.i. van vaardigheden en keuzen van criminelen om criminele feiten te plegen en van beleidsmechanismen zoals surveillantie en veiligheidsmaatregelen die erop gericht zijn het crimineel gedrag te deactiveren of de resultaten ervan, wanneer het toch wordt gesteld, te blokkeren. Hoe beide sets van mechanismen (bij de criminelen en in het beleid) werken, als ze al werken, is volledig afhankelijk van de contextuele condities waarin de criminele feiten en het preventieprogramma opereren. Zo hangt het succes van het programma op het punt van informatieverzameling bij het publiek bijvoorbeeld sterk af van de lokale cultuur die sterk geprivatiseerd kan zijn, zodat mensen niet gauw geneigd zijn informatie te verstrekken, of relatief communiaal, zodat ze wel snel informatie over zichzelf en anderen prijsgeven. Het onderzoek heeft daarom tot doel de verschillende combinaties van contexten, mechanismen en resultaten te identificeren en te verklaren (en gegeven de openheid en complexiteit van sociale systemen is de lijst van mogelijkheden lang). Geen enkel mechanisme of set van mechanismen wordt als een black-box gezien. Hun identificatie is geen kwestie van het vinden van regulariteiten of van clusters van statistische associaties, maar wel van kwalitatief en interpretatief onderzoek naar de redeneringen van de actoren en de specifieke omstandigheden waarin ze opereren in verschillende specifieke contexten.

Dit evaluatie-onderzoek toont een beperkte vorm van kritisch realistisch verklaren, omdat het zich vooral richt op hoe en onder welke omstandigheden beleidsmechanismen andere mechanismen zoals het stellen van criminele daden, kunnen blokkeren. Het richt zich niet op de structuren en omstandigheden van waaruit beide sets van mechanismen voortkomen. Hiernaar is verder kritisch realistisch onderzoek nodig.

Sayer en Morgan (1986, 1988) verklaarden de prestatieverschillen tussen bedrijven binnen en tussen regio's. In plaats van de bedrijven (zoals traditioneel gebeurt) op formele criteria in te delen in taxonomische groepen (bijvoorbeeld consumentenelektronica), deelden ze de bedrijven in in causale groepen, afhankelijk van de concrete omstandigheden waarin ze opereerden en van hun concrete relaties met verschillende maatschappelijke instituten en onder verschillende omstandigheden. Ze bestudeerden quasi alle belangrijke bedrijven in de afgebakende regio's en konden zo belangrijke trends onderkennen. Voor veel bedrijven (in consumentenelektronica, maar ook in andere industrietakken) bleek goedkope arbeid geen punt, want ze konden geen ongeschoolde arbeid gebruiken en de productiviteit en effectiviteit van hun geschoolde arbeid wogen veel belangrijker door dan de kost van het personeel. Ze concurreerden door de introductie van nieuwe producten en

diensten, eerder dan door het verlagen van de prijs van bestaande goederen (Sayer, 2000: 22-25).

Een ander voorbeeld van kritisch realistisch onderzoek staat beschreven in Dänemark et al. *Explaining Society* (2001). Roman (1994) bestudeerde gender segregatie op de arbeidsmarkt. Ze onderzocht of er verschillen kunnen gevonden worden in mechanismen van gender segregatie tussen kennisintensieve bedrijven en arbeidsintensieve bedrijven en welke mechanismen de mechanismen van gender segregatie tegenwerken. In de eerste fase van het onderzoek beschrijft Roman de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen in Zweden met behulp van extensieve studies. In een tweede fase wordt het fenomeen gender segregatie op de arbeidsmarkt analytisch onderverdeeld in een aantal theoretisch onderscheiden causale componenten (gender-typische handelingswijzen, negatieve behandeling van vrouwen...). Deze zijn de empirische manifesteringen van een groot aantal meewerkende en tegenwerkende mechanismen zoals de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, de verschillende socialisatie van mannen en vrouwen, en de verschillende carrièreomstandigheden voor mannen en vrouwen. Deze causale mechanismen zijn gelocaliseerd in het gezins- en in het arbeidsleven. Nu moeten hiervoor onderliggende verklaringen worden gezocht. Verschillende theoretische modellen passeren de revue, verschillende fundamentele generatieve mechanismen worden beschreven. Deze worden tegen elkaar afgewogen, o.m. naar hun verklarende kracht. Sommige mechanismen blijken sterker te werken dan andere. Vervolgens wordt onderzocht hoe de mechanismen in verschillende concrete realiteiten (kennisintensieve versus arbeidsintensieve bedrijven) spelen (Danermark et al., 2001: 111-112).

Nog een ander voorbeeld van kritisch realistisch onderzoek wordt ons aangereikt door Houston (2001). Hij beschrijft kort het ethnografisch onderzoek van Porter (1998) naar racisme in de relaties tussen blanke en 'geracialiseerde' gezondheidswerkers. In eerder onderzoek vond Porter dat blanke verpleegsters geen openlijk racistisch gedrag vertoonden tegenover Aziatische dokters. Andere studies hadden echter wel aangetoond dat er sprake was van racisme. Om deze lacune te verklaren, grijpt Porter terug naar de kritisch realistische idee dat gedrag plaatsgrijpt in open systemen waarin tegenwerkende mechanismen werkzaam zijn. Op basis van diepgaand ethnografisch onderzoek komt hij tot de conclusie dat structureel racisme wel bleef bestaan bij de verpleegkundigen, maar dat een tegenwerkend mechanisme, nl. professionalisme, de expressie ervan tegenwerkte (Houston, 2001: 852).

Kritisch realistisch empirisch onderzoek is dus niet gericht op het vinden van regelmatigheden op niveau van empirisch waarneembare gebeurtenissen. Immers, het gaat niet uit van het bestaan van een gesloten systeem waarin dergelijke reguliere verbanden verwacht worden tussen een oorzaak en een gevolg of van een 'successionistische' theorie van oorzakelijkheid. Kritisch realistisch onderzoek is er daarentegen wel op gericht om specifieke combinaties van contexten, mechanismen en tegenwerkende mechanismen en resultaten te identificeren en te verklaren. Hun identificatie is geen kwestie van het vinden van regulariteiten of clusters van statistische verbanden (al kunnen die wel een aanwijzing geven voor het bestaan van een onderliggend mechanisme of de werking van een generatief netwerk van

mechanismen), maar vereist voornamelijk intensief onderzoek naar de beweegredenen van actoren en de omstandigheden waarin ze opereren. Kritisch realisten stellen de vraag naar de voornaamste strategieën die actoren hanteren en naar de contextuele voorwaarden die het welslagen van deze strategieën in de hand of tegenwerken. Ze verdelen actoren in causale groepen eerder dan in taxonomieën. De actoren in de causale groepen opereren immers context-specifiek en zijn op een substantiële manier met elkaar verbonden en het is precies het verschil tussen contingente contextuele en noodzakelijke causale relaties dat kritisch realisten wensen te onderzoeken. Kritisch realisten houden rekening met zowel het structurele als het agentiale karakter van de sociale realiteit en hebben daarenboven oog voor de wijze waarop het stratum van het sociale verbonden is met andere werkelijkheidslagen, zoals het psychologische, het biologische en het materiële (Sayer, 2000: 22-27).

Toegegeven, ze zijn hierin zeker niet uniek. Maar hun benaderingswijze is gegrond in een interessante kentheoretische fundering die epistemische en empiricistische fouten omzeilt en een perspectief opent om analyses en resultaten uit sociaal-wetenschappelijk onderzoek op consistente en coherente wijze te verbinden met analyses en resultaten uit andere wetenschappen.

3. BESLUIT

Het kritisch realisme voorziet in een visie op de (sociale) werkelijkheid, een conceptueel kader om haar werking te beschrijven en een methodologie om na te gaan welke generatieve mechanismen op welke wijze werkzaam zijn in het generatieve netwerk van de sociale realiteit. Voorbeelden van kritisch realistisch onderzoek zijn heden ten dage nog schaars. In dit artikel werden er reeds enkele interessante beschreven en hun aantal groeit nog steeds. In de toekomst zal vooral nog duidelijker op het specifiek kritisch realistische begrip van 'onderliggende' mechanismen moeten worden ingegaan. Hoe vinden we dergelijke 'onderliggende' mechanismen als we ze niet kunnen waarnemen en wat zijn kritisch realistische criteria om te bepalen of een gevonden mechanisme inderdaad een 'onderliggend' mechanisme is. Binnen het kritisch realisme is de discussie hierover nog volop aan de gang (10).

Het typische van de kritisch realistische benaderingswijze ligt in ieder geval niet in het hanteren van een welbepaalde methode van dataverzameling en -analyse. Het beïnvloedt door haar ontologische uitgangspunten wel op specifieke wijze de constructie van onderzoeksdesigns door manieren te suggereren waarop in theoretisch en empirisch onderzoek over *concrete* problemen en fenomenen kan worden nagedacht (Sayer, 1992(1984): 4). Kritisch realistisch onderzoek kijkt naar de *actuele* werking van natuurlijk noodzakelijke causale mechanismen en haar effecten in de *empirische*, contingente, i.e. historisch-specifieke werkelijkheid. Het bestaan en de werking van transfactuele structuren, eigenschappen en causale mechanismen wordt aangegeven in de transcendentale realistische ontologie en moet reproductief ontdekt worden in de analyse van empirisch observeerbare gebeurtenissen en toestanden. Het

heeft als doel de werking en de relatieve invloed van generatieve mechanismen (in de sociologie van structurele, culturele en agentiale aard) in een specifieke tijd en ruimte te belichten.

VOETNOTEN

- (1) Aanmoediging, inspiratie en opbouwende kritiek bij het schrijven van dit artikel, mocht ik onder meer ontvangen van Caroline New en Dave Taylor (twee Britse kritisch realisten), van Prof.Dr.J.Verhoeven (promotor van mijn doctoraatsonderzoek), van Kurt De Wit (collega in de Leuvense theorie-afdeling) en van vier anonieme referenten van het Tijdschrift voor Sociologie. Waarvoor hartelijk dank. Uiteraard berust de verantwoordelijkheid voor de ingenomen standpunten en eventuele onvolkomenheden geheel bij mij.
- (2) Er bestaan vele varianten van realisme. Dit artikel richt zich enkel op de Bhaskariaanse versie ervan. Voor een goede bespreking van andere varianten van realisme en van anti-realisme, zie Harré's *Varieties of Realism* (1986).
- (3) De term 'kritisch realisme' ontstond als een samentrekking van de termen 'transcendenteel realisme' en 'kritisch naturalisme'. Kritisch verwijst, net als transcendenteeel, naar de filosofie van Kant, terwijl 'realisme' op de verschillen ervan wijst. Het kritisch realisme gaat uit van de geconstrueerde aard van de menselijke kennis, maar wil het idealisme en individualisme, dat Kant en de neo-kantianen als een onvermijdelijk gevolg hiervan zien, vermijden (Bhaskar, 1979: 6; 1998: ix). Heden ten dage houdt het tevens de meest recente ontwikkeling binnen dit denkkader, ook wel 'dialectisch realisme' in (Bhaskar, 1998: xix).
- (4) VANDENBERGHE, F. (1993), 'Realisme en structurisme'. *Tijdschrift voor Sociologie* 14(3): 313-333.
- (5) Er kunnen grote parallellen gevonden worden tussen de structuratietheorie van Anthony Giddens en Bhaskars transformationeel model van sociaal handelen. Dit doet sommigen ertoe besluiten dat ze tot eenzelfde 'school' behoren, tesamen met Bourdieu, Elias, Touraine, Berger en Luckmann, Habermas,... (Urry, 1982; Munters et al., 1985; Livesay, 1989; Mommaas, 1991; Jacobs, 1993; Vandenberghe, 1993). Toch onderkent met name Margaret Archer diepgaande verschillen tussen Giddens' en Bhaskars benaderingswijzen (Archer, 1982). Ook Giddens zelf vindt dat men hem niet over dezelfde kam kan scheren als de kritisch realisten (Munters et al., 1985: 99). Met name de vraag of het sociale opgevat moet worden als een dualisme (Archer) dan wel als een dualiteit (Giddens) van agency en structuur, maar ook de kwestie van de ontologische diepte (Bhaskar) zijn twistpunten. Zie ook het eerder vernoemde artikel van Frédéric Vandenberghe in dit *Tijdschrift voor Sociologie* (1993 14(3): 313-333).
- (6) Binnen het bestek van dit artikel is het jammer genoeg onmogelijk om uitgebreid op de verhouding tussen de kritisch realistische en andere hedendaagse opvattingen over causaliteit in te gaan. Een goed overzicht van het debat is o.m. te vinden in Bhaskars *A Realist Theory of Science* (1979) en

Sayers *Method in Social Science: a realist approach*, second edition (1992), alsook in Tacqs *Kausaliteit in sociologisch onderzoek. Een beoordeling van de zogenaamde 'causal modelling'-technieken in het licht van verschillende wijsgerige opvattingen over kausaliteit* (1981).

- (7) Voor een goede weergave van de discussie tussen Bhaskar en Harré, zie Lopèz & Potter, 2001: 19-40.
- (8) 'Agentiale mechanismen' is een Archeriaans neologisme, dat ik hier graag overneem, omdat het mooi de parallel tussen de mechanismen die spelen op het niveau van de structuur enerzijds en de mechanismen die spelen op het niveau van (individuele en collectieve) agency anderzijds aangeeft. Het wijst op het feit dat individuele en collectieve actoren omwille van hun essentiële eigenschappen het vermogen bezitten om de realiteit waarin ze leven te beïnvloeden en zo te transformeren of te reproduceren (Archer, 1995).
- (9) Het onderscheid tussen intensief en extensief onderzoek is oorspronkelijk van Harré (1979), maar deze laatste stelt intensief onderzoek wel gelijk met onderzoek van 'typische individuen' en extensief onderzoek met onderzoek van 'non-typische individuen', terwijl Sayer (1992(1984)) precies de negatieve connotaties die gepaard gaan met de gelijkstelling tussen extensief onderzoek en ideografisch onderzoek, als onderzoek van non-typische individuen, wil vermijden (Sayer, 1992(1984): 296).
- (10) Zie onder meer Crothers' *Let's get real: developing realist approaches within the philosophy of social science* (1999: pp. 211-223).

BIBLIOGRAFIE

- Alexander, J.C. (1982), *Theoretical logic in sociology: volume 1. Positivism, presuppositions and current controversies*. Berkeley: University of California Press.
- Archer, M. (1982), 'Morphogenesis versus structuration: on combining structure and action', *British Journal of Sociology*, 33: 455-483.
- Archer, M. (1988), *Culture and Agency. The place of culture in social theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (1995), *Realist Social Theory. The morphogenetic approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M.; Bhaskar, R.; Collier, A.; Lawson, T. & Norrie, A. (eds) (1998), *Critical Realism. Essential Readings*. London: Routledge.
- Archer, M. (2000), *Being Human. The problem of agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bhaskar, R. (1997(1975)), *A Realist Theory of Science*. London: Verso Classic.
- Bhaskar, R. (1979), *The Possibility of Naturalism*. Brighton: Harvester.
- Bhaskar, R. (1989), *Reclaiming Reality*. London: Verso.
- Bhaskar, R. (1993), *Dialectic. The Pulse of Freedom*. London: Verso.
- Bloor, D. (1976), *Knowledge and Social Imaginary*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bryant, C.G.A. (1995), *Practical Sociology. Post-empiricism and the Reconstruction of Theory and Application*. Cambridge: Polity Press.
- Bryant, C.G.A. (2001), 'Theory, meta-theory and discourse: reflections on post-empiricism' pp. 51-78 in: Burgess, R. & Murcott, A. (eds), *Developments in Sociology*. London: Prentice Hall.
- Burgess, R. & Murcott, A. (eds), *Developments in Sociology*. London: Prentice Hall.
- Crothers, C. (1999), 'Let's get real: developing realist approaches within the philosophy of social science', *South African Journal of Philosophy*, 18(2): 211-223.
- Danermark, B. et al. (2001), *Explaining Society. Critical realism in the social sciences*. London: Routledge.
- Delanty, R. (1997), *Social Science. Beyond Constructivism and Realism*. Buckingham: Open University Press.
- Garfinkel, H., M. Lynch & E. Livingstone (1981), 'The work of discovering science construed with materials from the optically discovered Pulsar', *Philosophy of the Social Sciences*, 11: 131-158.
- Gurnah, A. & Scott, A. (1992), *The Uncertain Science. Criticism of Sociological Formalism*. London: Routledge.
- Harré, R. (1970), *The Principles of Scientific Thinking*. London: Macmillan.
- Houston, S. (2001), 'Beyond Social Constructionism: Critical Realism and Social Work', *British Journal of Social Work*, 31: 854-861.
- Jacobs, D. (1993), 'Het structurisme als synthese van handelings- en systeemtheorie?', *Tijdschrift voor Sociologie*, 14: 335-360.
- Kilminster, R. (1998), *The Sociological Revolution. From the Enlightenment to the Global Age*. London: Routledge.

-
- Knorr-Cetina, K.D. (1981), *The Manufacture of Knowledge: Toward a Constructivist and Contextual Theory of Science*. Oxford: Pergamon.
- Knorr-Cetina, K.D. & Mulkay, M. (eds) (1983), *Science Observed. Perspectives on the Social Study of Science*. London: Sage.
- Latour, B. (1993), *We have never been modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Layder, D. (1990), *The Realist Image in Social Science*. London: MacMillan.
- Layder, D. (1998), *Sociological Practice. Linking theory and social research*. London: Sage.
- May, T. & Williams, M. (1998), *Knowing the Social World*. Buckingham: Open University Press.
- Mulkay, M. (1979), *Science and the Sociology of Knowledge*. London: Allan & Unwin.
- Munters, et al. (1985), *Anthony Giddens. Een kennismaking met de structuratietheorie*. Mededelingen van de Vakgroepen Sociologie. Wageningen: Landbouwhogeschool.
- Sayer, A. (1992(1984)), *Method in Social Science*. London: Routledge.
- Sayer, A. (2000), *Realism and Social Science*. London: Sage.
- Smelser, N.J. (ed) (1994), *Sociology*. Oxford/Cambridge: Blackwell.
- Tacq, J. (1981), *Kausaliteit in sociologisch onderzoek. Een beoordeling van de zogenaamde 'causal modelling'-technieken in het licht van verschillende wijsgerige opvattingen over kausaliteit*. Leuven: K.U.Leuven, Departement Sociologie, Faculteit Sociale Wetenschappen.
- Vandenbergh, F. (1993), 'Realisme en structurisme', *Tijdschrift voor Sociologie* 14(3): 313-333.
- Woolgar, S. (1988), *Science. The very idea*. London/ New York: Tavistock.

